

Elsősorban arra a kérdésre kerestek választ, hogy az 1912-es állapothoz viszonyítva változott-e a beszélt nyelv, milyen lehetett a nyelvi norma a század elején, vannak-e a felvételeken olyan archaikus tájnyelvi jelenségek, amelyek ma már az idősebbek beszédében sem fordulnak elő. Az előadást néhány archív felvétellel is illusztrálták.

Összeállította KESZLER BORBÁLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Az oxfordi glosszák

1. Évekkel ezelőtt szerezhettem tudomást arról, hogy az oxfordi egyetem központi könyvtára, a Bodleian Library Lyell gyűjteményének 70. számú, Petrus Comestor *Historia Scholasticájá*t tartalmazó kódexben néhány magyar szó található. Időközben a Bodleiana kitűnő kéziratátárosa, ALBINIA DE LA MARE közzétette a Lyell gyűjtemény középkori kéziratainak részletes leírását: *Catalogue of the Collection of Medieval Manuscripts bequeathed to the Bodleian Library Oxford by James P. R. Lyell*. Oxford, 1971. (*Catalogue . . . Lyell*) Az oxfordi Lyell 70. magyar glosszáiról ismételt említést tettem „Deákság és Európa” című könyvemben (Bp., 1979. 138, 169, 247 és 24. kép).

A DE LA MARE kiadta katalógus 208–10. lapján találjuk a 70. sz. kódex ismertetését. A szerző említést tesz itt a glosszák magyar vonatkozásairól, és — mint mondja — egyes magyar szavak fordításáról is: „He quotes examples from Hungary and versions of words in the Hungarian vernacular (in hungaria, hungarico) . . .” (*Catalogue . . . Lyell* 209). — Látni fogjuk, hogy nem csupán fordításról van szó.

Röviden a Lyell gyűjtemény létrejöttéről. James Patriick Ronaldson Lyell londoni ügyvéd (1871–1949.) latin, görög és keleti kódexeket gyűjtött. Élete vége felé Oxfordba költözött, hogy gyűjteményét a Bodleiana segítségével rendezhesse. (L. R. W. HART, *The Lyell Bequest*. Bodleian Library Record 3 (1950/51) No. 30. 68–72). Lehet, hogy ezért, 1949-ben bekövetkezett halála után kódexgyűjteménye nagyobb részét az oxfordi egyetemi könyvtár örökölte. A 70. kódexet Lyell 1943 augusztusában E. P. Goldschmidtől vásárolta (*Catalogue . . . Lyell*, 210). A XIX. században, exlibrise tanúsága szerint, az ötödik Vernón báró (1835–1866.) volt a kódex tulajdonosa (uo.). A középkori possesszorra utal a f. 152^v-n XIII–XIV. század fordulójáról való könyvtári jegyzet: „ex parte sinistra de sexta banca G littere” (baloldalon a hatodik pulton G betű alatt lefektetve); ugyanott XIV. századi (olasz ?) kéz: „Iste liber debet esse in prima banca ex parte m^a ris.” (Ez a könyv az első pulton legyen a tenger felőli-oldalon). Ekkor tehát a kódex tengerparti városban volt.

2. A kódexet a maga valóságában nem láthattam, csupán egy eléggé gyenge mikrofilmre és egy ennek megfelelő olvashatóságú fotokópiára támaszkodhattam. A *Collection Lyell* leírása sok tekintetben megbízhatóan segít a hiányosságokon. Így tudjuk meg, hogy a pergamenlapok nagysága 385×240 mm teljes és 230×120 mm belső tükör; terjedelme I–II; 1–154 fólió, de a I–II és 153–4 előzék- vagy szennylapnak (flyleaves) tekinthető; két hasámban hasábonként 56–57 sor található; kék és piros kezdőbetűk tintával cifrázva, néha madár formára. Számos és jó minőségű tollrajz díszíti az alsó margókat. Művészettörténeti értékelésüket WEHLI TÜNDE már elvégezte (megállapításai a *Magyar Művészet Története* I. kötetében kerülnek közlésre.) A kötés modern bőrkötés.

Magam ez alkalommal röviden csak az írásról és a kódex tartalmának egészéről szólhatok. A szöveg írása jól olvasható, köríri gótikus textuális minuszkula; a XIII.

század első évtizedeiből. A textus jól iskolázott, fegyelmezett, igen gondosan vezetett scriptoriumra valló kéz írása. A. DE LE MARE olasz vagy délfrancia kéz írását látja a szövegírásban; hozzát teszi azonban: „to judge from the parchment”. A pergamen színét, minőségét illető tapasztalatokkal én nem rendelkezhetem, el kell tehát DE LA MARE véleményét fogadnom. Mégis összehasonlítás meg a keltezés biztonságosabbá tétele érdekében, néhány XIII. század elejéről való kéz írását is bevontam a vizsgálatba (Ch. SAMARAN—R. MARICHAL, Catalogue des Manuscrits en Ecriture Latine portant des indications de date de lieu et de copiste II. Paris, 1962. Planches XXIV. Bibl. Nat. 6191, 1200—1203; XXVI. Bibl. Nat. 6901, 1230 (olasz!); XXVII. Bibl. Nat. 1230 után és i. m. III. Paris, 1974. XL. Bibl. Nat. 16200, 1213). Az bizonyos, hogy a kódex írása a XIII. század első harmadába illik. A könyvírásban is járatos kéz írta a XIII. század második felében, főként a felső margóra Szent Bernát, Beda Venerabilis műveiből vett terjedelmes részleteket. A glosszák írása a XIII. század első feléből, a Petrus Comestort magyarázó mester kezevonását őrizte meg. Nagy gyakorlatra valló könnyedséggel írt betűi és magas szintű deákosságot bizonyító, bonyolult, szabályos rövidítései a hazai e korbéli, inkább notáriális írású emlékeinkkel tartanak rokonságot (vö. MEZEY LÁSZLÓ, A latin írás magyarországi történetéből: MKsz. 1966: 4. szám, a 19., 20., 21. számú íráspéldákat). Ezt kell mondanunk a glosszák legtöbbször lejegyző kézen kívül még más, egy-két kisebb lejegyzést író kéz működéséről is. A glosszák írásának európai rokonságát a cursiva currensnek nevezett írásstílusban kell megtalálnunk; természetesen a gótikus írásstíluson belül.

3. Az oxfordi kódex Petrus Comestor *Historiae Scholasticae* (Történelem iskolai használatra) néven ismert művét tartalmazza. A szerző Petrus, különös melléknevén Comestor 1164-től a párizsi Notre Dame kancellárja és iskolájának vezetője (magister, scholasticus, écolatre) volt. 1170-ben belépett a párizsi Szent Viktor kanonok szerzetesei közé, és ugyanebben az apátságban halt meg 1197-ben vagy 1198-ban. A *Historia Scholastica* vagy egyszerűen a *Historiae* a biblia tartalmát rövidítve és elbeszélő formában adja elő profán (római, görög) történelmi elemek felhasználásával. A könyv az egész középkoron át igen népszerű volt. A domonkos rendiek 1228. évi rendi szabályzata előírja, hogy a Párizsba küldött studens fraterek (két másik könyvvel együtt) a *Historia Scholasticá*t is vigyék magukkal (MEZEY, Deákosság 153). Bizonyos tehát, hogy Petrus Comestor könyve a XIII. század első felében rendes oktatási anyagnak számított. Mivel Comestor az Apostolok Cselekedeteit nem vette fel a *Historia Scholasticába*, a kódexünkben található pótlás Petrus Pictaviensis (Pierre de Poitiers (1130—1205), Comestor utódja a Notre Dame-i iskolában) műve lenne — a katalógus szerint. (Catalogue... Lyell 208).

4. A könyv tartalmánál — hiszen az Európa-szerte több száz kéziratból ismeretes — érdekesebb a glosszaanyag. Mintegy háromszáz glosszát találunk a lapszélékre jegyzve. Ezek a glosszák két kéztől származnak. Az egyik, a korábbi glosszátor, a XIII. század elején működött, és olyan széljegyzeteket s úgy fogalmazott meg és helyezett el, mint egy iskolamester, aki a szövegmagyarázó felolvasást (lectio, lectura) készíti elő, a megértést könnyebbé tevő megjegyzésekkel. (Az iskolai magyarázatról — és ebben az anyanyelv használatáról — MEZEY, Deákosság 80., az ott hivatkozott irodalom; a lectio módjáról

¹ Le Mangeur latinul Manducator állítólag, mert „falta” a tudományt (Lexikon für Theologie und Kirche VIII, 156—7); a *Historia Scholastica* jelentőségéről és népszerűségéről: M. GRABMANN, Die Geschichte der katholischen Theologie seit dem Ausgang der Väterzeit. Freiburg, i. Bg. 1933. 46.

145. l. 10. j.). A másik később, a XIII. század második felében nagyobbreszt párhuzamos vagy analóg helyeket jegyzett ki Beda Venerabilis, Clairvaux-i Bernát és Adamantius (?) munkáiból. Minket a magyar glosszák miatt inkább az első glosszázó fog érdekelni.

A glosszázó mester képzettségét, némileg az olvasottságát ALBINUS DE LA MARE forráskutatásai nagy részben már tisztázták (Catalogue . . . Lyell 209). A következő megállapítások DE LA MARE kutatásainak hitelén nyugszanak. Már most meg kívánom jegyezni, hogy a még szükségesnek mutakozó kiegészítéseket a teljes glosszaanyag feldolgozásával együtt szeretném elvégezni és közzétenni.

A klasszikus, patrisztikus és újabb egyházi irodalmat használó glosszázó bőven hoz fel a korviszonyokra jellemző példákat. Ezek a példák mindennapi dolgoktól a magasabb, mondhatjuk művelődési, sőt politikai szféráig terjedő korabeli fogalmakat, tényeket adnak tudtunkra. Meglehető számú francia vonatkozás (f. 28^r, 29^r, 30^r, 30^v, 31^r, 49^r, 55^r, 69^r, 81^r, 149^r) mellett észak-itáliaival („Lombardia”) (f. 101^v, 152^r) találkoznak, de legtöbb a Magyarországot illető megjegyzés. Számuk húsz fölött van (a Catalogue . . . csak tizet említ). — E megjegyzések olyan természetesen kerülnek a glosszákbba, hogy forrásuk csak közvetlen és állandó tapasztalás lehetett. A XIII. század eleji Magyarország viszonyaira utaló értesülések feldolgozása az elkövetkező évek feladata lesz, de az már most bizonyosra vehető, hogy igen sokféle haszonnal fog járni. A glosszázó magyar mester műveltségét feltűnővé teszi a latinon túlmenő, mint látszik Párizsban és Bolognában szerzett nyelvismerete, a „köznyelv”, tehát nemcsak a latin iránti érdeklődése. Lehetséges, hogy ezt is Párizs inspirálta. Egy helyen Magister Alexanderre hivatkozik, aki magy rázataiban egy madárnevet franciául említett: „Dicit enim M[agister] Alex[ander] quod castrimagia [c: gastrimargia] vocatur illa avis quae gallice dicitur ascii vel iudhoc quae delicatissima avis est . . .” (f. 34^v; az „igen finom” madár magyar nevével nem tudok szolgálni). Francia tudását többször is segítségül hívja, így diákjai számára teljesen érthetetlen *Jerhienderemus* szót a francia (gallice) *diner* szóra hivatkozással magyarázza (f. 149^r). A szóba hozott lombard, észak-itáliai vonatkozások, szavak, bolognai jogtanulása idején szerzett olasz nyelvi ismereteire engednek következtetni.

5. A glosszairó magyar vonatkozású megjegyzéseiből most csak néhányat mutatok be. Elsőként azt a glosszát ismertetem, amelyik arra is alkalmas, hogy a glosszák készülésének idejét közelebbről meghatározhassuk. A f. 77^r-n ezt olvassuk: „et mortuus est ochosias et regnavit frater eius ioran pro eo anno secundo ioran filii iosaphat et tunc equiuoci fuerunt rex israel et rex iuda” (= és meghalt Ochoziás király, és uralkodott atyja fia, Ioram, Jozafát fiának, Jorámnak második évében, és akkor azonos nevű lett Izrael királya és Juda királya). E helyhez a következő glossza kerül: „Hoc item aliter esse in Hungaria possit, quasi adhuc uiuus fuerit Josaphat; unde dicitur quod ioran, filius io(saphat) conregnauit patri suo.” (= Ez ismét másként lehetne Magyarországon: mint ha még élne Jozafát, úgy lehetne mondani: Ioran, Jozafát fia, együtt uralkodott atyjával.) Tehát atyja a fiával együtt uralkodik, mint ahogyan ez II. Endre és fia IV. Béla ifjabb királysága idején (1224 — 1235.) Magyarországon volt, és e különleges magyar intézmény ismeretét tanítványainál feltételezte, ezért fel is használta a mester. A glosszázás, az iskolamester működésének legvalószínűbb ideje az 1230 körüli évekre tehető. Másutt Magyarországon szokásos építési módról („sicut id quod fit in hungaria”: f. 29^r), a magyar nadrágról („sicut braccas solent homines per hungariam” f. 30^r); Szt. Istvánról, a magyarok dicsőséges királyáról, hitvallóról és apostolról (f. 53^r).

A magyar viszonyokból kiinduló értelmezés, próbálkozás olykor különös eredményre vezet. Comestor: „Caesar a palatinusi Apollo templomában leült”; glosszázónk: „a palatinus pedig az, aki nagyobb a király palotájában („qui maior est in palatio regis”); egy ilyen valaki készített palotát (palatium) Apollo tiszteletére és ebben ült le Cézár”

(f. 113^v). Szóba hozza, hogy „Magyarországon bőven vannak hévizek, így Budán is” („utpote Bude” f. 15^v). A szőlőművelésnél szokásos „szemremetszés” kifejezés a XIII. század elején így jelenik meg: „mint ahogyan a köznyelven szokás mondani, három szemre metszették ezt a szőlőt” („in tres oculos est incisa ista vinea”: f. 17^v). A magyar köznyelv egy növényt szamártövisnek nevez („herba quaedam quod iuxta vulgare hungaricum spina asinina” f. 80^v). De ha a glosszákat író iskolamester a magyar kifejezés latin fordítását is beleszövi magyarázó glosszáinak szövegébe, beleszóhetett azokba magyar szavakat is.

6. A rendelkezésekre álló mikrofilm tizenegy magyar szó elolvasását tette lehetővé azok latin értelmezésével együtt. Ezek a szavak következnek most itt úgy, hogy a *Historia Scholasticának* a glosszázó által használt hivatkozási jel szerinti felismerhető szavát a közvetlen szöveggörnyezetben idézem, ezután a glossza latinul és magyarul olvasható.

A) „Iungebatur autem anfulis iacinctinis . . .” (= Jácintból való kapcsok fogták össze . . . : f. 29^v). 0+ jel alatt a glossza: „id est quibusdam spericis retinnaculis quibus ora uestium constringi solent, quod in hungarico dicitur *gūb* [gumb]”: „Bizonyos gömb alakú kis kapcsokkal, mikkel a ruhák szegélyét szokás összefogni (szorítani), s amit a magyarban *gumb*-nak mondanak”.

B) „. . . unde et quosdam pannos asperos sagias dicimus . . .” (= Ezért némely érdes posztót sagianak mondunk . . . : f. 28^v). A hivatkozási jel /, és a glossza: „Hic ponit magister latinum vulgarice extortum a gallico sic, quod in hungarico *saiat*, uel quod magis credo extortum ab illo gallico *sarge* quia et ipsum pannum laneum ita uocant.” „A mester” (Comestor) itt köznyelvi származású latin szót használ, mely abból a francia szóból (*sai*) kicsavart, ami a magyarban *saiat*; vagy inkább azt hiszem, hogy ama francia *sarge*-ből indult volna ki, mert magát a gyapjú posztót így hívják.”

C) „Seniores de propinquiore urbe occidere iuencam . . .” (= a vének a közeli városból való borjút öltek . . . : f. 45^v). A *propinquiore* szó fölött van a /: hivatkozási jel és ehhez a glossza: „exinde moris sit in hungaria /nom/i/n/are/ uicinam uillam *mortua* . . .” azaz: „innét van Magyarországon az a szokás, hogy a szomszéd falut *mortua*-nak nevezik . . .”. [aqua, morotva].

D) „Festinait igitur abigail et tulit secum . . . et massas caricas et adorans dauid ait . . .” (= Sietve elment tehát Abigél, és vitt magával . . . szárított füget is, és leborulván Dávid előtt mondá . . . : f. 60^v). A *caricas* szó fölött /./ jel van, és ehhez a glossza: „C rix-cis est herba que in aquis crescit et manum incidit, quod dicitur in hungaria *sas*; carica-ce sit ficus et secundum hoc ponitur hic.” Magyarul: „carix-cis növény, ami a vizekben tenyészik és a kezét megvágja, amit Magyarországon *sas*-nak mondanak; carica-ce pedig füge és itt ilyen értelemben áll.

E) „Insculptas habebant coronulas et plectas et in medio eorum leones et boues et cherubim . . .” (= Koszorúcskák és füzérek voltak reá vésvé, és ezek közepében oroszlánok, ökrök és kerubimok . . . : f. 70^v). A hivatkozási jel ÷, a *plectas* szó fölött van. Az ennek megfelelő glossza: „Corone tortuose facta de uirgis tortis quod hungari dicunt *gūs* [guns] quia scilicet factum . . .”: f. 70^v (= Vesszőkből tekergősen font koszoruk, amit a magyarok *gūs* [guns]-nak mondanak . . .).

F), G), H) „. . . et ea que in rota fieri solent: axes et radios et cantos . . .” (= és azok, amik a kékékben szoktak lenni: tengelyek, küllők és abroncsok.: f. 70^v). Az axes, radios, cantos fölött ◊ ◊ ÷ jelek vannak és megfelelő glossza: „quod hungarice dicitur: *kier*, *cuchaga* [tuchaga], *kebeil*”.

I) „. . . et expandit super faciem eius stragulum . . .” (= és arcára pokrócot borított . . . : f. 77^v). A *stragulum* szó fölött ◊ ◊ jel, és hozzá a glossza: „Quod dicitur in hungarico *seegu*; deliciores pauperes solent habere ad cooperiendum scamnum . . .” (Ezt a

magyarban *seegu*-nak mondják, és a kényesebb szegények szokták azzal a padot (zsámolyt) leteríteni”.

J) „... in gestatorio portaretur...” (= hordszéken vitetett... f. 105^r). Jel a gestatorio fölött ?, és a glossza: „Illud quod fieri solet in duobus equis ubi infirmi portantur quod hungarico uocabulo dicitur *nascala*...” (= Az, ami két lovon szokott lenni, (amiben) a betegeket szállítják, magyar szóval így mondják, *nascala*...).

K) „... sicut deliramentum...” (mint a mámoros állapot... f. 135^r); hozzá hivatkozási jel nélkül ez a glossza olvasható: „lirare (prima longa) est saltus, (et in fert — ducit) deliramentum; media longa est lira-(re) prima brevis (syllaba) in hungarico *cethare*”. Magyarul: lirare, ha az első szótag hosszú, tánc (ugrálás), ami mámorba (őrületbe) visz, (mámort, őrületet okoz); lirare, ha a középső hosszú, az első (szótag) rövid, az ami a magyarban *cethare*.

7. Az oxfordi Bodleian Library Lyell 70. jelzetű kódexe a magyar nyelv egyik Árpád-kori emlékét őrzi, tizenegy magyar szót. Nem jelentéktelen és sok értesülés forrása lehet ez a kódex szellemi és anyagi művelődésünk, de még a népelet kutatója számára is. Különös fontosságát az oxfordi kézirat mégis annak köszöni, hogy igazolja a középkor iskolázási, oktatási szokásaiból, az anyanyelv használatának magyar mesterek által is követett — különben természetes — gyakorlatát. Megemlítést érdemel az is, hogy a textus, aminek megvilágítására mesterünk magyar vonatkozású tárgyi megjegyzéseinek kívül magyar szavakat is használt, nem az artes elsajátításához tartozó könyv volt. Petrus Comestor műve a biblíamagyarázat tanulásának bevezetéséhez szolgált alapkönyvvül. Az anyanyelv segítségül hívása a lector szövegértelmezéséhez nem magától érthető, de segít a glosszázó mester esetleges működési helyének kijelölésében. Az 1215. évi IV. Lateráni Zsinat a teológia tanítását — Petrus Comestor ehhez adott kézikönyvet — csak az érseki egyháznaknál írta elő; a püspökieknél beírta az artes előadásával (l. erről MEZEY, Deáksg 150). A Párizst, Bolognát járt mester tudását még „modern” nyelvtudásával megszerzett anyanyelvet értékelő képességét is leginkább tehát Esztergomban gyümölcsöztethette. Szolgáljon ez annak is magyarozatául, hogy a közel háromszáz glosszában csak tizenegy magyar szót találunk. Egy schola maior, amilyen az esztergomi érseki iskola volt, diákjainál már elég önállóvá lett latin tudást tételezett fel, nem úgy, mint a grammatikát tanuló kisdiakoknál. Nagy kár, hogy ilyen, még kezdő igények szerint gloszázott nyelvtankönyv korai századainkból nem maradt meg, de későbből — szerencsére — igen (ilyesfajta iskolás könyv glosszáiról MADAS Edit fog legközelebb és ugyanitt, „Bécsi glosszák” címen beszámolni).

MEZEY LÁSZLÓ

Eltartási szerződések a XVII. századból

1. Szerződés 1644-ből

ÉN JANOSI MIKLOS, minden Attjamfiainak, s- nevezet | fzerent penig, az en fzerelmes felelegemnek Kaldi Egrfebet | Afzonnak, es ü nekys minden attjafiainak föl veven terhe,, | ket, szabad akaratom fzerent, vallom ez levelemnek rendi,, | ben; Hogy az en fzerelmes attjam fiainak az Nehai Janofi | Borbala, Jloná, es Anna Afzonjoknak, mind vér fzerent | valo attja fiu fago kat, s- mind én hozzam eleteknek idejébê | valo jo akaratt jokat meg tekintven: es azert azok nak | gjermekihez, és meg maradeki hoz sem akarvan haládat,, | lan lennem: az en minden nemü magam kerefmennje, es | öftül maradtott jofza-